

Політреформа по-італійськи: референдум 4 грудня 2016р. та його передісторія

Після завершення холодної війни одну з найбільших країн Європейського Союзу – Італію перманентно розхитують різноспрямовані дії з реформування базової інституційної структури політичної системи. Це, насамперед, зміни до виборчого закону – іноді діаметрально протилежні, а також спроби провести конституційну реформу в частині співвідношення між повноваженнями двох палат парламенту, які здійснювалися протягом останніх років.

Італійська політична реформа цікава не лише своєю тривалістю майже у чверть століття, а й тим, що до цього, від моменту скасування монархії у 1946р. і протягом усього повоєнного часу, ні італійська Конституція, ні електоральна система не зазнавали жодного серйозного коригування.

Короткий огляд «довгої політреформи»

Процес масштабних інституційних змін започаткувала виборча реформа 1993-го, що спиралася на результати референдуму 1991р. про скасування преференційної системи¹. Якщо раніше в Італії громадяни вирішували, хто з партійного списку потрапить до парламенту, то після змін 1993р. лєвова частка мандатів до обох палат повинна була обиратися у одномандатних округах, і для пропорційного розподілу залишалася лише чверть депутатських і сенаторських місць: 25% – для Палати депутатів (*Camera dei Deputati*) і 24% – для Сенату республіки (*Senato della Repubblica*)². До того ж, на противагу широковідомій німецькій змішаній системі, коригуючий механізм італійської моделі передбачав пропорційний розподіл з додаванням голосів тільки переможених кандидатів³. Таким чином, нова електоральна система була більше мажоритарною у підсумку⁴. Прийнятий виборчий закон отримав неформальну назву “*Matarellum*”⁵ за іменем доповідача, представника Комітету з конституційних справ С.Матарелли – з 3 лютого 2015 року і до сьогодні Президента Італійської республіки. Спроби реформувати виборчу систему продовжувалися до кінця 1990-х рр. Більшість із них були скеровані на подальше скорочення або й цілковите вилучення пропорційного сегмента. Піковою точкою мажоритарних поривань італійського суспільства став референдум 18 квітня 1999 року, 91,52% учасників якого висловилися за скасування «спискового» голосування на виборах до Палати депутатів. Драматично те, що із 49309060 зареєстрованих виборців участь у ньому взяли 24447521, тобто 49,58%, і, таким чином, не вистачило лише кількох сотих відсотка, щоб повністю вилучити пропорційну складову у виборчій системі⁶.

Наступні зміни були прямо протилежними за змістом і до того ж успішними. В грудні 2005р. була введена пропорційна система, яка, по-перше, передбачала закриті списки, і, по-друге, вводила т. зв. премію більшості (*premio di maggioranza*) для переможця, який автоматично отримував 54% місць у Палаті депутатів⁷. Ці два положення виборчого закону 2005р. Конституційний Суд пізніше оголосив неконституційними. Щоправда відбулося це аж 4 грудня 2013р.⁸ Власне з кінця 2013р. розпочинається

¹ Archivio storico delle elezioni. Referendum del 9 Giugno 1991. – <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=F&dtel=09/06/1991&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>.

² Детальніше див.: Marsh M. *The Voters Decide?: Preferential Voting in European List Systems*. – European Journal of Political Research, 1985, Volume 13, p.365-378.

³ Вважалось, що голоси, віддані за переможців по округах, досягли своєї мети. Це особливість лише виборів до нижньої палати.

⁴ Див.: Massicotte L., Blais A. *Mixed electoral systems: a conceptual and empirical survey* *Electoral Studies*, 1999, Volume 18, p.353-354.

⁵ Baldini G., Renwick A. *Italy toward (Yet Another) Electoral Reform*. - Italian Politics: The Year of Bulldozer, edited by Chris Hanretty and Stefania Profeti. – N.Y. : Bregahn, p.161.

⁶ Archivio storico delle elezioni. Referendum del 18 Aprile 1999. – <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=F&dtel=18/04/1999&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>.

⁷ На виборах до Сенату бонус нараховувався регіонально.

⁸ Див.: Baldini G., Renwick A. *Italy toward (Yet Another) Electoral Reform...*, p.161.

новий виток реформ, який тривав понад 1 рік і завершився фактичним поверненням відкритих списків та вдосконаленням преміювального механізму для переможця.

У 2014р. на порядку денному інституційних змін постало ще одне питання: реформа верхньої палати парламенту. Ідея полягала в тому, щоб похитнути баланс італійської двопалатної системи у напрямі надання переваги нижній палаті. Відповідно до реформаторського задуму, необхідно було усунути т. зв. «досконалу двопалатність» (*bicameralismo perfetto*), за якої один і той же текст нормативно-правового акту повинен розглядатися і в Сенаті, і в Палаті депутатів, а також двічі отримувати схвалення. Як засіб спрощення цієї законодавчої процедури було запропоновано, насамперед, відмінити виборність Сенату та утрити скоротити кількість сенаторів із зведенням його до 100 представників регіонів. Проект конституційних змін отримав навіть схвалення Сенату в першому читанні в серпні 2014р.⁹ Однак, надалі цей процес загальмувався і зрештою був заблокований. Тому ініціатори конституційної реформи вдалися наприкінці 2016р. до референдуму.

Перша виборча реформа 1993р. і завершення християнсько-демократичної однопартійності

Тепер від інституційного аналізу перейдемо на рівень політичних суб'єктів, які брали участь у вищезначених змінах. Після Другої світової війни при владі в Італії протягом безпрецедентно тривалого періоду перебувала одна політична сила – Християнсько-демократична партія (*Democrazia Cristiana*). Після серії розколів та об'єднань на початку 1990-х рр. парламентська вага цієї партії суттєво ослабла. І переломним моментом була власне політична реформа початку 1990-х рр.:

Джерело: Armingeon K., Weisstanner D., Engler S., Potolidis P., Gerber M., Leimgruber P. – *Comparative Political Data Set I 1960-2014*. – <http://www.cpbs-data.org/index.php/data>.

Не вдаючись до детального аналізу чинників і учасників грандреформування італійської політичної системи на початку 1990-х¹⁰, зазначимо, що після змін до виборчого закону від Християнсько-демократичної партії відійшла найбільша за чисельністю група на чолі із С. Берлусконі. Вони створили партію «Вперед Італія» (*Forza Italia*), яка і перемогла на виборах 27 березня 1994р.; у 2007р. на її основі виникла партія «Народ свободи» (*Il Popolo della liberta*). Парламентське представництво у 1994р. також виборола центристська група на чолі із М.Сегні, що відкололася теж у 1993р. До кінця останньої декади ХХ ст. певну електоральну підтримку отримувала і сама Християнсько-демократична партія, що взяла історичну назву Італійська народна партія (*Partito Popolare Italiano*). Окрім того, свої витoki в розколі християнської демократії Італії 1990-х рр. має Союз християнських демократів-центристів (*Unione dei Democratici Cristiani e di Centro*), пізніше відомий як молодший коаліційний партнер *Forza Italia*.

⁹ Italian Senate votes to slash its size and powers. – <http://www.bbc.com/news/world-europe-28711499>.

¹⁰ Детальніше на цю тему див.: Katz R. *Reforming the Italian Electoral Law*. – Mixed-member electoral systems: The best of both worlds?, edited by Matthew Shugart and Martin P. Wattenberg. – Oxford : Oxford University Press, 2001, p.96-122.

Отож, могутня партія повоєнної Італії розפורшилася. Інституційним чинником розвалу донедавна потужного політичного об'єднання було докорінне реформування електоральної системи у 1993р. Тим не менше, підтримка християнсько-демократичних сил у суспільстві продовжувала зберігатися, про що свідчать сумарні результати вищеназваних політичних об'єднань:

Джерело: Armingeon K., Weisstanner D., Engler S., Potolidis P., Gerber M., Leimgruber P. – *Comparative Political Data Set I 1960-2014*. – <http://www.cpsds-data.org/index.php/data>.

Маючи сильну ідеологічну основу, італійські партії християнсько-демократичного спрямування прагнули повернути втрачений вплив на загальнонаціональному рівні. Своєрідний реформаторський реверс з відновлення системи пропорційного представництва з цієї точки зору виглядав корисним засобом. Необхідною була лише парламентська більшість, яка б підтримала нову електоральну реформу.

Іронія долі другої виборчої реформи 2005р.: програш і перемога реформаторів

Потрібні зміни до законодавства про вибори було внесено за підтримки коаліції більшості, об'єднаної навколо С.Берлусконі, 21 грудня 2005р.¹¹ Було введено пропорційну систему із закритими списками. Окрім парламентської підтримки Союзу християнських демократів-центристів, реформа підтримувалася щоправда також і праворадикальними силами: Північною Лігою і Національним Альянсом, – без яких *Forza Italia* не змогла б змінити виборчий закон наприкінці 2005р. Хоча у кожного з цих чотирьох суб'єктів були свої інтереси, однак їх об'єднувала перспектива отримання *premio di maggioranza* на наступних виборах 2006р.¹²

Тим не менше, друга реформа спочатку повернулася на користь суперників берлусконівської коаліції. За результатами виборів 9-10 квітня 2006р., премію більшості у нижній палаті парламенту отримала лівоцентристський альянс під орудою Р.Проді (340 мандатів). *За іронією долі, перевага у 67 мандатів у Палаті депутатів була отримана лівими виключно завдяки особливостям електоральної реформи, проведеної правими*, тому що голоси виборців насправді розподілилися майже порівну: 49,81% (Р. Проді) до 49,74% (С.Берлусконі)¹³. На виборах до Сенату у загальнонаціональному окрузі правокоңсервативний альянс здобув хитку більшість 50,21% голосів і 153 мандати, а їх опоненти – 48,96% голосів і 148 мандатів. Якщо до цього додати результати у закордонному окрузі, де коаліція Р.Проді отримала 4 мандати сенаторів проти трьох мандатів С.Берлусконі, співвідношення все ж залишається на користь останнього: 156 проти 152 сенаторів. Таким чином, склалась ситуація, за якої долю більшості у італійському Сенаті вирішили 5 представників з провінцій Трентіно і Південний

¹¹ Legge 21 dicembre 2005, n. 270 «Modifiche alle norme per l'elezione della Camera dei deputati e del Senato della Repubblica». – <http://www.camera.it/parlam/leggi/05270l.htm>.

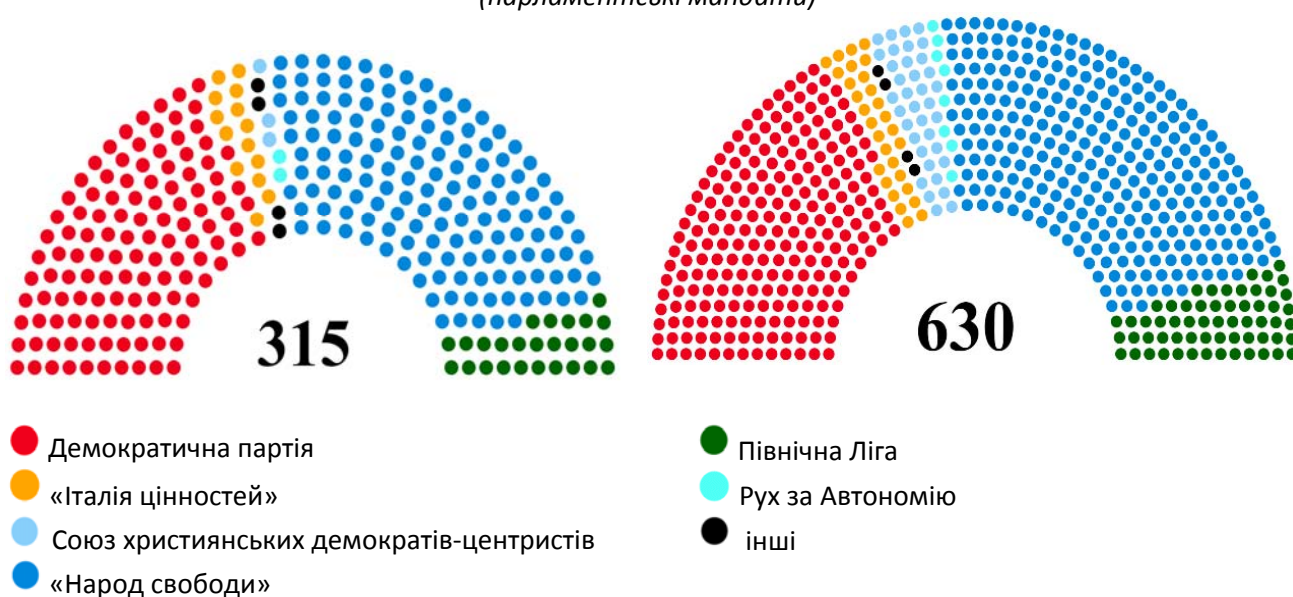
¹² Детальніше про мотивацію політичних суб'єктів див.: Renwick A., Hanretty C., Hine D. *Partisan self-interest and electoral reform: The new Italian electoral law of 2005*. – *Electoral Studies*, 2009, Volume 28, p.437-447.

¹³ Archivio storico delle elezioni. Camera del 9 Aprile 2006. – <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=09/04/2006&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>.

Тироль (*Trentino-Alto Adige, Area Valle D'aosta*) і 1 сенатор, обраний від Південної Америки. Після їх приєднання до лівоцентристської коаліції остання отримала більшість із перевагою у 2 голоси: 158 проти 156¹⁴.

Впевнену перемогу коаліція С.Берлусконі змогла здобути лише після дворічної опозиційної кампанії на виборах 2008р. При цьому, вдалося досягти пікової точки успіху, який перевищив навіть перший і найбільший повоєнний результат Християнсько-демократичної партії (див. графік вище). Вибори принесли впевнену перемогу партії С.Берлусконі «Народ свободи» (*Il Popolo della liberta*): 43.81% мандатів у нижній палаті парламенту і 46,67% – у верхній палаті. Ця партія була створена лише за півроку до виборів (18 листопада 2007 року). До її складу увійшли: «Вперед Італія» та ультраправий Національний Альянс (*Alleanza Nazionale*). Результати квітневих виборів 2008р. виглядали так:

Результати виборів до Палати депутатів та Сенату 13-14 квітня 2008р.
(парламентські мандати)

	Сенатори
Демократична партія	118
«Італія цінностей»	14
Союз християнських демократів-центристів	3
«Народ свободи»	147
Північна Ліга	25
Рух за Автономію	2
Інші	6
Всього	315

	Депутати
Демократична партія	217
«Італія цінностей»	29
Союз християнських демократів-центристів	36
«Народ свободи»	276
Північна Ліга	60
Рух за Автономію	8
Інші	4
Всього	630

Джерело: Armingeon K., Weisstanner D., Engler S., Potolidis P., Gerber M., Leimgruber P. – *Comparative Political Data Set I 1960-2014*. – <http://www.cpsd-data.org/index.php/data>.

Особливості виборчого закону 2005р. зумовили не тільки результати виборів 2006, 2008 і (пізніше) 2013рр., а й сам перебіг кампаній. Вони були близькими до двопартійного змагання, оскільки політичні

¹⁴ Archivio storico delle elezioni. Senato del 9 Aprile 2006. – <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=S&dtel=09/04/2006&tpa=i&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>.

сили групувалися навколо двох найбільш сильних партій. Характеристики виборчої системи, такі як премія більшості та специфічний каскад загороджувальних бар'єрів, тут відігравали свою роль:

Різновиди загороджувальних бар'єрів (виборчий закон 2005р.)	Вибори до Палати депутатів	Вибори до Сенату
Загороджувальний бар'єр для партій у складі передвиборчих коаліцій	2%	3%
Загороджувальний бар'єр для партій поза передвиборчими коаліціями	4%	8%
Загороджувальний бар'єр для коаліцій	10%	20%

Джерело: Legge 21 dicembre 2005, n. 270 «Modifiche alle norme per l'elezione della Camera dei deputati e del Senato della Repubblica». – <http://www.camera.it/parlam/leggi/05270l.htm>.

В результаті електоральної реформи 2005р. політичні сили загалом були зацікавлені брати участь у потужній передвиборчій коаліції, яка здатна отримати *premio di maggioranza*. Для великих партій можливість преміювання стала своєрідним заохоченням до активних об'єднавчих дій, щоб зібрати навколо себе якнайпотужніший альянс. Для невеликих політичних об'єднань інституційними стимулами до коаліційної участі стали загороджувальні бар'єри (особливо на виборах до Сенату).

Формування політичного контексту для конституційної реформи

Нова італійська двоальянсозна система мала свої наслідки і для відбору лідерів. Якщо у правій частині політичного спектру безсумнівним лідером був С.Берлусконі, то в середовищі італійської лівиці було декілька потужних особистостей таких як экс-мер Риму В.Вельтроні, экс-президент Європейської комісії та экс-прем'єр Італії Р.Проді, міністр в кабінетах останнього і очільник Демократичної партії П.-Л.Берсані.

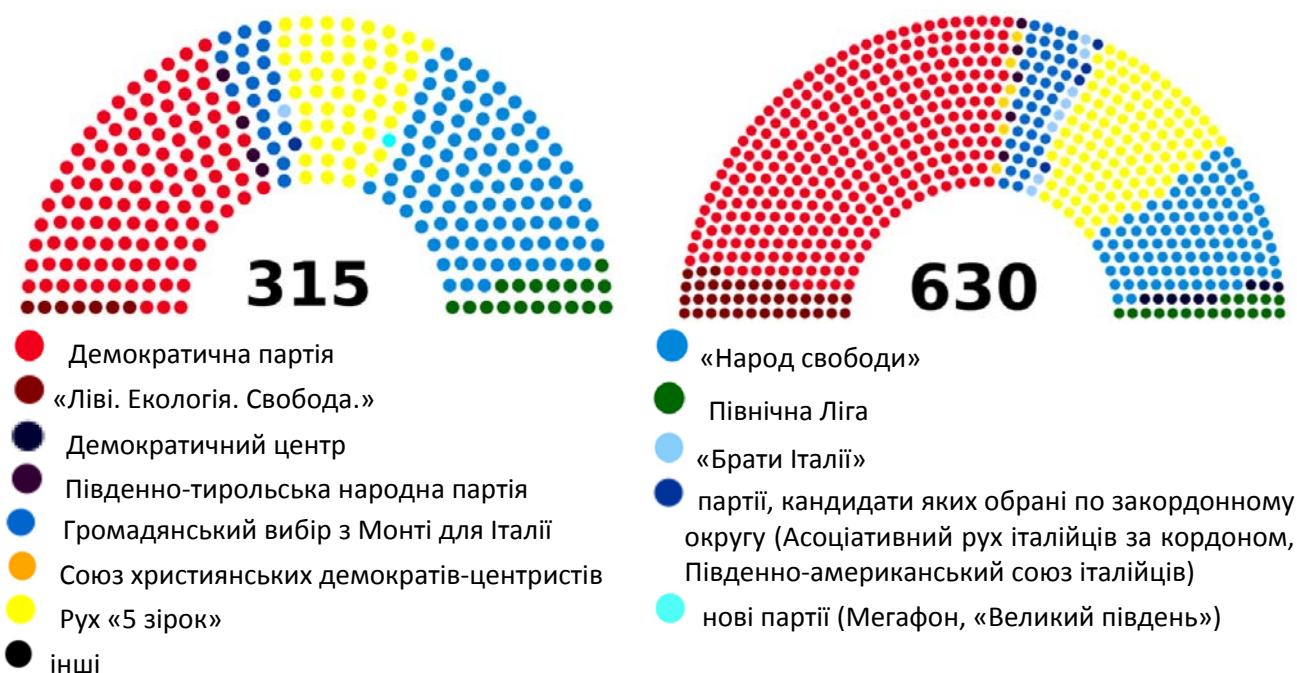

Вихід на авансцену С.Берлусконі, який став у першій декаді XXI століття майже незмінним політичним керівником країни, та його лідерська роль в одній із складових нової італійської двоальянсозна системи не викликала захоплення ні в його лівоцентристських візаві, ні тим більше у представників інших політичних сил, які не могли або не хотіли примикати до однієї з двох коаліцій. Хоча впливовий медіа-магнат і один з найбагатших людей в Італії номінально очолював лише консервативну партію, його співпраця з ультраправими популістами виказувала його ідеологічну спрямованість. Першим тривожним дзвінком для С.Берлусконі був відхід останніх «правдивих» спадкоємців колишньої християнської демократії Союзу християнських демократів-центристів до альянсу-опонента на виборах 2008р. Другим дзвінком стала втрата більшості у нижній палаті парламенту у 2010р. Третім і останнім дзвінком був результат референдуму 12 червня 2011р., головно за четвертим питанням – про імунітет для членів уряду. З 57% виборців, що взяли участь у цьому референдумі, понад 95% висловилися за

скасування імунітету урядовців¹⁵, внаслідок чого 26 жовтня 2011р. С.Берлусконі був засуджений на 1 рік позбавлення волі із трирічною заборонаю займати публічні посади. Протягом наступних двох років були винесені рішення за іншими справами – С.Берлусконі опинився під домашнім арештом. Незважаючи на це, він продовжував зберігати чималий вплив на політичне життя, який і проявився на виборах 24-25 січня 2013р.:

*Результати виборів до Палати депутатів та Сенату 24-25 січня 2013р.
(парламентські мандати)*

	Депутати	Сенатори
Демократична партія	297	109
«Ліві. Екологія. Свобода.»	37	7
Демократичний центр	6	–
Південно-тирольська народна партія	6	7
Мегафон	–	1
«Народ свободи»	98	99
Північна Ліга	18	17
«Брати Італії»	9	–
«Великий південь»	–	1
Громадянський вибір з Монті для Італії	39	19
Союз християнських демократів-центристів	8	–
Рух «5 зірок»	109	54
Асоціативний рух італійців за кордоном	2	1
Південно-американський союз італійців	1	–
Всього	630	315

Як бачимо, передвиборча коаліція «Народу свободи» і «Північної Ліги» разом із новоствореними об'єднаннями «Брати Італії» та «Великий південь» отримали в Сенаті 117 мандатів, або 37%. Таким чином, якщо С.Берлусконі дійде згоди із Б.Грілло, лідером нової пупулістської формації в італійській політиці під назвою «Рух «5 зірок» (*Movimento 5 Stelle*), то їх ситуативний чи перманентний союз буде здатний блокувати будь-які ініціативи переможців виборів. Щодо останніх: лівоцентристська

¹⁵ Archivio storico delle elezioni. Referendum del 12 Giugno 2011. – <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=F&dtel=12/06/2011&tpa=i&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>.

передвиборча коаліція, створена на основі Демократичної партії, до якої увійшли також «озеленені» італійські комуністи з об'єднання «Ліві. Екологія. Свобода.» (*Sinistra Ecologia Liberta*), регіональна Південно-тирольська народна партія та створена у 2012р. партія Демократичний центр (*Centro Democratico*) – отримали 55-відсоткову більшість у Палаті депутатів (346 місць). У верхній же палаті італійського парламенту ліві навіть у коаліції із центристом М.Монті можуть розраховувати на підтримку лише 45% сенаторів. Таким чином, створилися умови, за яких у нижній палаті рішення може бути прийняте, а у верхній – заблоковане.

Така своєрідна «напівперемога» лівоцентристського альянсу поглибила внутрішню боротьбу всередині Демократичної партії. Відразу після виборів, у грудні 2013р., на її з'їзді постало питання переобрання керівника. На той час В.Вельтроні віддалилися від політичної боротьби, Р.Проді мав уже досить поважний вік, тому П.-Л.Берсані було замінено на нового лідера М.Ренці, який прославився дуже динамічною політичною кар'єрою. Молодий правник, народжений у Флоренції, спочатку здобув перемогу на виборах Президента Флоренції – при цьому не маючи навіть 30 років. Пізніше М.Ренці був обраний мером Флоренції, перемігши зірку футболу з місцевого клубу «Фіорентіна» Дж.Галлі, який балотувався за підтримки партії С.Берлусконі «Народ свободи». І ось в грудні 2013р. М.Ренці очолив Демократичну партію, а відтак в лютому 2014р. став наймолодшим за всю історію Італії Президентом Ради міністрів.

Конституційний референдум 4 грудня 2016р.: інституційне вдосконалення чи політичний засіб?

Згідно з чинною ст.55 Конституції Італії, Палата депутатів і Сенат наділені однаковою владою і тому підтримка більшості у кожній із них є необхідною для здійснення урядом власної політики. Як зазначено вище, після парламентських виборів 2008р. формування більшості в Сенаті виявилось проблемним, результати ж загальних виборів 2013р. взагалі привели до патової ситуації. І в цій ситуації владу отримав молодий політик, який до цього не знав жодних перешкод на своєму шляху.

Проповідуючи власним прикладом оновлення політичних практик¹⁶ та виступаючи за модернізацію інститутів, М.Ренці одразу взяв амбітний курс на мінімізацію ролі верхньої палати парламенту. Аргументуючи необхідність реформи покращенням можливостей урядування, молодий глава італійського уряду разом з прихильниками-однопартійцями виклав свої пропозиції у проекті Закону, який був запропонований на розгляд парламенту вже у квітні 2014р. Відповідно до законопроекту, Сенат мав складатися із 40 керівників провінцій, 39 мерів міст; 21 ж сенатора мав призначати Президент Італії. Також пропонувалося посилити виборний компонент на регіональному рівні. Опоненти реформи вказували на неможливість поєднувати роботу в Сенаті і в регіоні та на порушення балансу *bicameralismo perfetto*. Аргументи «за» були мали більш практичні акценти: спрощення системи прийняття рішень, економія часу і коштів.

Крім того, молодий лідер демократів зважився на паралельне реформування виборчої системи. Її новий варіант, який набув чинності у травні 2015р., М.Ренці назвав *Italicum*. Особливостями нового (і чинного до сьогодні) закону стали: по-перше, 40-відсотковий загороджувальний бар'єр для отримання *premio di maggioranza*¹⁷; по-друге, відновлення преференційної системи, яка, щоправда, не поширюється на першу позицію – лідера списку.

З питання виборчої реформи всередині переможної у 2013р. коаліції виникла незгода, що мала присмак протистояння поколінь. По-перше, проти виступили прихильники старого партійного очільника Демократичної партії П.-Л.Берсані. По-друге, із 8000 поправок у 2014р. більшість подала *Sinistra Ecologia Liberta*. Це об'єднання – молодший коаліційний партнер демократів із невеликою, але «золотою» часткою в парламенті. Воно з'явилося у 2009р. на базі Партії комуністичного відродження (*Partito della Rifondazione Comunista*) – реформованої у 1991р. гілки старої Компартії Італії.

¹⁶ Див.: Italy's new Prime Minister is engaged in an unusual, "performative" form of political leadership. – <http://www.democraticaudit.com/2014/05/24/italys-new-prime-minister-is-a-new-performative-kind-of-political-leader/>.

¹⁷ Раніше достатньо було здобути статус переможця для отримання премії.

М.Ренці вдавався також до діалогу із суперниками. Однією із таких ініціатив був т.зв. Пакт Назарено між М.Ренці та С.Берлусконі від 18 січня 2014р.¹⁸ Після цієї неформальної угоди, *Forza Italia* почала надавати підтримку реформаторському курсу уряду М.Ренці – зокрема, і в Сенаті. Щоправда ця підтримка була хиткою. Наприклад, у січні 2015р. 38 депутатів на чолі з Р.Фітто виступили проти С.Берлусконі і Пакту Назарено – спірним питання власне був *Italicum*¹⁹.

Здійснення передової за суттю виборчої реформи, яка після майже чверті століття боротьби знову повернула Італії відкриті списки, спричинила найголовнішу проблему М.Ренці, якою стало ослаблення його позицій у власній партії та, в результаті, і у парламенті загалом²⁰. Тому він вирішив апелювати до суспільства.

Проведення референдумів для Італії є загалом характерною практикою. Переважно проводяться т.зв. «заперечні референдуми», тобто волевиявлення щодо скасування законів. З-поміж референдумів, здійснених протягом 1980-2007рр. 95% були саме заперечними. Рівень їх імплементації є невисоким: протягом 1980-2007рр. він склав лише 20%. Річ в тім, що після успішного народного волевиявлення з явкою понад 50% в Італії ще потрібна згода кваліфікованої більшості у парламенті – 2/3 в обох палатах²¹. Хоча грудневий референдум 2016р. був нетиповим, оскільки ставилося питання про схвалення конституційних змін, проте його результати також потребували підтримки 2/3 і депутатів, і сенаторів.

У 2016р. було проведено два референдуми. Перший із них стосувався продовження дозволів на видобування нафти і газу у прибережній зоні²². М.Ренці закликав ігнорувати це волевиявлення, яке було ініційоване не громадянами, а п'ятьма місцевими радами. В результаті явка склала лише 31,19%²³. Отримавши позитивну відповідь за свій заклик, М.Ренці зважився на проведення конституційного референдуму. Найбільш активно агітували проти реформування Сенату популісти з «п'ятизіркового» руху на чолі з Б.Грілло. І підсумки цього референдуму виявилися не такими вдалим для М.Ренці, як результат попереднього. 4 грудня 2016р. на підтримку конституційної реформи висловилися 41%; «проти» проголосувало 59%. Явка склала понад 65% і тому результати референдуму, відповідно до італійського законодавства визнано чинними²⁴.

¹⁸ Пакт іменується назвою вулиці в Римі, де відбулася зустріч.

¹⁹ Див.: *Italicum, Fitto a Berlusconi: "Fare la stampella a Renzi è errore madornale, io contrario"*. – <http://www.ilfattoquotidiano.it/2015/01/20/italicum-fitto-a-berlusconi-fare-stampella-a-renzi-e-errore-madornale-io-contrario/331748/>.

²⁰ Детальніше див.: Guidi M. *The Democratic Party of Matteo Renzi*. – *The Year of the Bulldozer*, 2015, Volume 30, p.51-66.

²¹ Marxer W., Pallinger Z. *Stabilizing or destabilizing? Direct-democratic instruments in different political systems*. – *Referendums and Representative Democracy: Responsiveness, Accountability and Deliberation*, edited by M.Setala and T.Schiller – London ; New York : Routledge, 2013, p.44-45.

²² Understanding Rome: More at stake than just energy in April 17 offshore drilling referendum. – <http://www.italy24.ilsole24ore.com/art/politics/2016-03-29/understanding-rome-anything-but-offshore-drilling-what-s-behind-the-referendum-on-april-17-131533.php?uuid=ACSq1NwC>.

²³ Archivio storico delle elezioni. Referendum del 17 Aprile 2016. – <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=F&dtel=17/04/2016&tpa=Y&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=N&ms=S>.

²⁴ Archivio storico delle elezioni. Referendum del 17 Aprile 2016. – <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=F&dtel=17/04/2016&tpa=Y&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=N&ms=S>.

Отже, щодо питання конституційних змін Італія розділилася. М.Ренці вирішив подати у відставку з посад прем'єра і голови партії. Дочасні вибори, які Президент С.Матарелла міг призначити на лютий 2018р. призвели б до патової ситуації. Тому було обрано інший вихід – непартійний уряд без М.Ренці.

Результати референдуму 4 грудня 2016р. не означають поразку ні для конституційної реформи, ні для М.Ренці. Цілком ймовірно, що знайдуть своє продовження прагнення вибудувати чіткий ланцюг делегування – без надмірно повноважного вето-гравця у вигляді Сенату – які так наполегливо обстоював молодий флорентійський юрист. Зараз італійський політикум розпочинає підготовку до парламентських виборів, які заплановані на початок 2018р. І М.Ренці (після короткого відпочинку) знову обраний главою Демократичної партії: на внутрішньопартійних праймеріз 30 квітня 2017р. його кандидатуру підтримали понад 70%²⁵. Тому, епопея реформування для італійської політичної системи, швидше за все, продовжиться.

²⁵ Italy's Matteo Renzi regains party leadership with big primary win. – <http://www.telegraph.co.uk/news/2017/04/30/italys-renzi-set-political-comeback-party-election/>.